

Zbigniew Czapik

Budowanie tożsamości w Wojsku Polskim na przykładzie pieszych pielgrzymek na Jasną Górę

Building identity in the Polish Army on the example of pedestrian pilgrimages to Jasna Góra

Abstract: The aim of the paper is to try to identify factors shaping the identity and motivation of soldiers taking part in pedestrian pilgrimages to Jasna Góra. The involvement of other uniformed officers under the Ministry of Interior, the civilian personnel of the military forces, North Atlantic Treaty soldiers, and military families is an important issue affecting the military group. Data from the Press Office of Jasna Góra and the Military Ordinariate in the years 2002–2015 were analysed. On the basis of observations and short interviews conducted with participants in the 22nd, 23rd and 24th Pedestrian Pilgrimages of Polish Army Soldiers to Jasna Góra, various types of military pilgrims were presented. The identity of pilgrim soldiers and the characteristics influencing the nature of this pilgrimage were also characterized in the paper.

Keywords: identity, professional pilgrimage, military pilgrimage, religious tourism of soldiers

1. Wprowadzenie

Pierwszymi ośrodkami pątniczymi na ziemiach polskich odwiedzanymi przez rycerzy były: Gniezno, Święty Krzyż oraz Wawel i kościół „Na Skalce” w Krakowie. Jednak największe znaczenie miało sanktuarium jasnogórskie, do którego już od XIV w. przybywali żołnierze, towarzyszący zazwyczaj monarchom. Ze względu na długi okres zaborów odrodzenie tej wielowiekowej tradycji nastąpiło dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Również lata II wojny

światowej oraz sytuacja polityczna w okresie PRL-u nie sprzyjały rozwojowi żołnierskich pielgrzymek. Ich reaktywacja nastąpiła dopiero w 1990 r., co miało związek ze zmianą ustroju państwa oraz przywróceniem Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego.

Celem niniejszej pracy jest analiza czynników kształtujących tożsamość oraz motywacje żołnierzy biorących udział w pieszym pielgrzymowaniu na Jasną Górę. Opisano również związane z tą praktyką religijną żołnierską tradycję i zwyczaje.

2. Rozwój wojskowych pielgrzymek na Jasną Górę

Przez cały okres średniowiecza aż do rozbiorów Polski Jasna Góra była miejscem wizyt monarchów. Historia wojskowych pielgrzymek na Jasną Górę jest ściśle związana z królową Jadwigą i królem Władysławem Jagiełłą. To oni jako pierwsi zapoczątkowali ten zwyczaj, który kontynuowali wszyscy późniejsi władcy z wyjątkiem ostatniego króla na tronie polskim Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jagiełło pielgrzymował na Jasną Górę aż pięciokrotnie, w 1396, 1404, 1406, 1422 i 1425 r. Podobnie często pielgrzymki odbywał Zygmunt I Stary, m.in. w 1498 r., dwukrotnie w 1502 oraz 1506 r. (Jabłoński 2000).

Pod dowództwem o. Augusta Kordeckiego i Stanisława Warszyckiego w 1655 r. wojsko i zakonnicy odparli atak Szwedów, dzięki czemu nie doszło do zdobycia klasztoru jasnogórskiego. Rok później podczas wizyty we Lwowie król Jan Kazimierz zawierzył Matce Bożej losy kraju i ogłosił Ją Królową Korony Polskiej i Hetmanką Oręża Polskiego (Rudziński b.d.). Jasna Góra była dwukrotnie – w 1657 i 1661 r. – rezydencją dworu królewskiego oraz miejscem obrad senatu Rzeczypospolitej (Bochenek 1997). Jan Sobieski swoje zwycięstwa również przypisywał Hetmance z Jasnej Góry, czego dowodem były liczne pielgrzymki króla przed Jej oblicze. Monarcha znacząco przyczynił się też do rozwoju pielgrzymowania z Krakowa do Częstochowy (www1). Jasnogórski klasztor odwiedzali także hetmani koronni, niektórzy z nich bronili konwentu, np. Kazimierz Pułaski przed wojskami rosyjskimi w latach 1770–1772.

W czasie zaborów pielgrzymowanie na Jasną Górę było utrudnione, jednak nie brakowało pielgrzymek, w których brali udział m.in. uczestnicy powstań narodowych, często – w obawie przed represjami – w przebraniu (Jackowski 1998). Sytuacja nie zmieniła się podczas I wojny światowej – pielgrzymowanie na Jasną Górę znów było zabronione. Przymuszczalnie jednak do Częstochowy przybywali

wówczas Polacy służący w armii niemieckiej, z obszarów Księstwa Poznańskiego i z Poznania (Jabłoński 2000).

Po 123 latach niewoli, 4 listopada 1918 r., o godzinie 21.15 przed obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej zameldowali się polscy żołnierze 22. Pułku Piechoty, pod dowództwem ppor. Artura Wiśniewskiego. Dwa dni później gen. Tadeusz Rozwadowski w imieniu polskiego rządu przejął jasnogórskie wzgórze pod opiekę państwa. Od tego momentu ruch pielgrzymkowy nabrał nowego wymiaru. Coraz częściej organizowano pielgrzymki stanowe i zawodowe, w większości zapoczątkowane na przełomie XIX i XX w. Głównym czynnikiem wyróżniającym pątnictwo tego okresu były motywy patriotyczne oraz silna więź z sanktuarium.

Jasna Góra zajmowała szczególne miejsce w życiu gen. Józefa Hallera, który jako dowódca często pielgrzymował do Hetmanki wspólnie z żołnierzami. M.in. przybył tu w pielgrzymce dziękczynno-błagalnej 22 czerwca 1919 r. Z pewnością wizyty na Jasnej Górze wynikały z patriotyczno-religijnych wartości jakimi kierował się w swoim życiu.

Ważnym wydarzeniem w historii Polski i Europy była Bitwa Warszawska w sierpniu 1920 r. Na prośbę duchowieństwa do armii gen. Hallera wstępowali ochotnicy, których droga do Ossowa często prowadziła przez Jasną Górę (Jabłoński 1993). W lipcu 1920 r. wokół ołtarza jasnogórskiego zgromadzili się żołnierze, ochotnicy i duszpasterze, w tym prymas Polski – kard. Edmund Dalbor i biskup połowy Wojska Polskiego Stanisław Gall. Ponownie los narodu polskiego został zawierzony Hetmance Oręża. Dnia 27 lipca 1920 r. po uroczystej mszy św. przed obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej ofiarowano Polskę Sercu Jezusowemu, następnego dnia zawierzono kraj Czarnej Madonnie¹. Pielgrzymka dziękczynna po zwycięstwie odniesionym nad bolszewikami, z udziałem Józefa Piłsudskiego i oficerów Wojska Polskiego, z uwagi na działania wojenne, odbyła się dopiero 20 października 1921 r.

Jak już wspomniano sanktuarium jasnogórskie często odwiedzali przedstawiciele władz państwowych. Ośrodek ze względu na wyjątkową rolę w życiu Polaków niejednokrotnie wpływał na losy kraju, a także stosunki państwo-kościół. Żołnierze często przybywali do kaplicy z cudownym obrazem Maryi. W *Księżce*

¹ *Najświętsza Maryjo Panno* – tymi słowami, kard. Edward Dalbor rozpoczął akt oddania się Episkopatu Polski Hetmance i Królowej. *Wojna Polsko-Bolszewicka 1919–1920 i Cud Nad Wisłą w perspektywie Wstawiennictwa Jasnogórskiej Bogarodnicy*, <http://www.jasnagora.com/wydarzenie-6162> (14.02.2015).

pamiątkowej Jasnej Góry można znaleźć wiele wpisów generałów pochodzących z dwudziestolecia międzywojennego.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej w lipcu 1939 r. podczas Kongresu Tercjarskiego na Jasnej Górze do zebranych pątników przemawiał gen. J. Haller, apelując o pomoc w obronie kraju. Pod patronatem biskupa polowego ks. dr. Józefa Gawliny 26 sierpnia 1939 r. na Jasną Górę przybyła ogólnopolska piesza pielgrzymka. W kaplicy przed cudownym obrazem Matki Bożej została poświęcona szabla honorowa dla Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego (Odziemkowski 1990).

Lata II wojny światowej to dla klasztoru jasnogórskiego i całego narodu polskiego kolejny okres niewoli, wojska niemieckie zajęły Częstochowę 3 września 1939 r. Od tego momentu aż do 16 stycznia 1945 r. klasztor jasnogórski znajdował się pod jurysdykcją niemiecką.

Po zakończeniu wojny władzę w Polsce przejęli komuniści, co pociągnęło za sobą ogromne problemy w organizowaniu pielgrzymek, szykany i walkę z Kościołem. Władze nie zezwoliły na odtworzenie Ordynariatu Polowego². Przełom nastąpił dopiero po 1989 r., w okresie transformacji ustrojowej. Został wówczas reaktywowany wojskowy ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę. Dnia 9 października 1990 r. przed obliczem Jasnogórskiej Madonny po długiej nieobecności stanęła delegacja żołnierzy.

3. Czynniki budujące poczucie tożsamości żołnierzy

Współcześnie pielgrzymki są jednym z wielu czynników wpływających na kształtowanie tożsamości żołnierzy w Wojsku Polskim. Stanowią element życia religijnego łączący daną grupę wokół określonych wartości, także natury pozareligijnej. Jest to szczególnie widoczne w czasie przemierzania przestrzeni pielgrzymkowej przez żołnierzy.

Aby określić elementy jednoczące grupę żołnierzy, należy zastanowić się nad pojęciem tożsamości, jej składowymi oraz rodzajami. Określenie tożsamości jest bardzo trudne i zależy od szkoły socjologicznej, którą reprezentuje dany badacz

² Powołany za sprawą metropolity warszawskiego abp. Aleksandra Kakowskiego oraz płk. Jana Wroczyńskiego 9 listopada 1918 r., pierwotnie nosił nazwę Konsystorz Polowy.

(Szcześnińska-Musielak 2005). Tożsamość to pojęcie interdyscyplinarne. Jest wieloznaczne, jego zakres zmienia się w zależności od przyjętego w danej dziedzinie stanowiska i obowiązującego paradygmatu badawczego (Borowik 2011). Według *Encyklopedii PWN* tożsamość to: „termin o wielu znaczeniach, bardziej lub mniej zbieżnych, dlatego że w każdym wypadku chodzi o to, iż jednostki i grupy nieuchronnie ulegające podczas swego trwania licznym zmianom, zachowują jednak pewne cechy stałe, decydujące o tym, kim lub czym są, i – tym samym – wyróżniające je spośród innych jednostek i grup” (www 2).

Tożsamość jednostkową jako pojęcie wprowadził do nauk społecznych Erik Erikson w latach 50. XX w. Jego zdaniem tożsamość „to coś więcej niż suma dziecięcych identyfikacji. To narastająca w toku doświadczeń zdolność ego do integrowania wszystkich identyfikacji obejmujących zmienny bieg libido, umiejętności rozwinięte na podstawie wrodzonego wyposażenia oraz możliwości wynikłe z ról społecznych” (Erikson 2000: 251).

Poszukiwaniu tożsamości przyświeca jeden cel, który jest odpowiedzią na pytanie o istotę człowieka i sens jego życia. Przy czym człowieka traktuje się zarówno jako odrębną jednostkę, ale również jako osobę funkcjonującą w danej wspólnocie, w której się urzeczywistnia (Składanowski 2012). Przykładem takiej wspólnoty może być wspólnota wojskowa. Podstawową strukturą skupiającą żołnierzy jest jednostka wojskowa.

Do najbardziej charakterystycznych, a zarazem widocznych, elementów składających się na tożsamość żołnierza zaliczyć można: mundur, barwy narodowe naszyte na mundurze, wierzchnie nakrycie głowy (beret), pas wojskowy, tabliczkę tożsamości (tzw. nieśmiertelnik), wojskowy dowód tożsamości oraz stopnie wojskowe. Wszystkich żołnierzy łączy też Kodeks Honorowy Żołnierza.

Pierwszym i najważniejszym, zdaniem autora, elementem budującym tożsamość żołnierza jest mundur. Tylko żołnierz może szczyć się noszeniem munduru wojskowego³. Człowiek noszący mundur powinien go akceptować i być z niego

³ Obecnie obserwuje się duże zainteresowanie artykułami wojskowymi w środowiskach cywilnych. Spora grupa osób identyfikuje się z armią poprzez noszenie munduru wojskowego. Widoczne jest to m.in. w trakcie organizowania „survivali” lub gry w „paintball”. Również organizacje paramilitarne i szkoły o kierunkach „mundurowych” zaopatrują swoich członków i uczniów w mundury wojskowe. Odzież wojskowa dostępna jest w różnego rodzaju sklepach stacjonarnych oraz internetowych. Jednak głównym i najważniejszym czynnikiem odróżniającym żołnierza od cywila noszącego mundur jest uroczysta przysięga złożona Ojczyźnie oraz czynna służba wojskowa.

dumny. Nie każdy może bowiem nosić flagę państwową na ramieniu ubrania. Mundur to swoisty element przynależności do wojskowej grupy zawodowej, a zarazem element wyróżniający spośród pozostałej części społeczeństwa.

W żołnierzu poczucie tożsamości grupowej pojawia się już po przekroczeniu bramy koszar⁴. Bez wątpienia w trakcie służby wojskowej w człowieku noszącym mundur kształtuje się jego tożsamość wojskowa. To właśnie wtedy wzrasta świadomość wartości patriotyczno-narodowych, a działaniom przyświeca nadrzędny cel – służba Ojczyźnie.

Z mundurem ściśle związane są barwy narodowe noszone na ramieniu. W Polsce są to biel i czerwień⁵. Symbol flagi umieszczony po obu stronach munduru stanowi element wyróżniający polskich żołnierzy od innych armii, szczególnie podczas misji zagranicznych. Warto tutaj wspomnieć o emblemacie noszonym na lewym ramieniu munduru, świadczącym o przynależności żołnierza do danej jednostki wojskowej.

Częścią umundurowania żołnierza, noszoną podczas codziennej służby wojskowej, jest beret. Jego historia związana jest z armią gen. J. Hallera. Również żołnierze II RP nosili berety podczas wykonywania zadań (Barbarski J., Barbarski K., Jońca, Tarczyński 1995). Najważniejszą częścią beretu jest polski orzeł wojskowy, któremu żołnierze oddają honory. Beret jest też wyznacznikiem przynależności do danego rodzaju Sił Zbrojnych RP. Otóż żołnierze noszą berety w różnych kolorach⁶. Każda z barw (jest ich dziewięć) oznacza konkretny rodzaj sił zbrojnych.

Symbolem wojskowej tożsamości jest także legitymacja żołnierza zawodowego. Jest to dokument świadczący o przynależności do Sił Zbrojnych RP, czyli do określonej grupy zawodowej. Ważnym elementem jest Kodeks Honorowy Żołnierza Zawodowego Wojska Polskiego. W jego bocznym nagłówku widnieje cytat wypowiedziany przez Józefa Piłsudskiego: *Honor służby jest jak sztandar, z którym żołnierz rozstaje się wraz z życiem* (www 3). Znajdujące się w nim

⁴ Na mocy *Ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz o zmianie niektórych innych ustaw* (Dz. U. 2009 Nr 161, poz. 1278) z dniem 1 stycznia 2010 r. zawieszono obowiązek odbywania zasadniczej służby wojskowej, a tym samym obowiązek odbywania służby zastępczej.

⁵ *Ustawa z dnia 13 kwietnia 2012 r. o zmianie ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych oraz ustawy o sporcie* (Dz. U. 2012 poz. 490).

⁶ *Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z 2 grudnia 2004 roku §13 p.2.*

przepisy regulujące postawy żołnierskie z pewnością są elementem kształtującym wojskowe wzorce i etos.

W skład umundurowania żołnierzy wchodzi także tzw. „nieśmiertelnik”. Był on na wyposażeniu armii podczas zmagani wojennych w kampanii wrześniowej w 1939 r. (www 4). Obecnie żołnierze pełniący misje zagraniczne w PKW, jak również na terenie kraju, noszą go na szyi. Pełni on rolę „tabliczki tożsamości”. Wyrte na dwóch blaszkach łańcuszka podstawowe dane takie jak: imię i nazwisko żołnierza, grupa krwi, numer PESEL oraz przynależność do Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, pozwalają zidentyfikować żołnierza na wypadek śmierci lub w trakcie pomocy medycznej przy transfuzji krwi.

4. Piesza pielgrzymka żołnierzy na Jasną Górę i jej rola w kształtowaniu tożsamości żołnierzy

Przemiany społeczno-gospodarcze, które nastąpiły pod koniec lat 80. XX w. doprowadziły do ogromnych zmian w Polsce. Stosunek państwa do Kościoła Rzymskokatolickiego uległ zasadniczej zmianie, co spowodowało poprawę relacji państwo-Kościół. Dekretem z 21 stycznia 1991 r. został reaktywowany Ordynariat Polowy Wojska Polskiego (www 5). Opieką duszpasterską objęto również żołnierzy innych wyznań i obrządków⁷.

4.1. Jasnogórskie pielgrzymki żołnierzy do 2009 r.

Ponad rok po obradach Okrągłego Stołu, 9 września 1990 r., na Jasną Górę przybyli pierwsi żołnierze. W czasie tej symbolicznej pielgrzymki został odczytany *Akt oddania Wojska Polskiego Matce Bożej*. Do żołnierzy wystosowały listy władze świeckie i kościelne: pierwszy po zmianie ustroju premier – Tadeusz Mazowiecki, prymas Polski kard. Józef Glemp oraz gen. dywizji Apoloniusz Golik.

⁷ Dnia 30 grudnia 1993 r. Minister Obrony Narodowej Piotr Kołodziejczyk powołał z dniem 1 stycznia 1994 r. Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego (www 6). Ewangelickie Duszpasterstwo Wojskowe zostało powołane po 45-letniej przerwie na podstawie art. 31 *Ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U. Nr 73 poz. 323) w oparciu o *Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr 36 z 9 czerwca 1995 r. w sprawie utworzenia Ewangelickiego Duszpasterstwa Wojskowego* (www 7).

Dzięki wspólnym staraniom Ministerstwa Obrony Narodowej, dowódców okręgów wojskowych, dowódców różnych rodzajów sił zbrojnych oraz kadrze oficerskiej, a także dzięki ojcom paulinom, mogło dojść do tego ważnego wydarzenia w dziejach polskiego wojska. W pielgrzymce wzięli udział: wicepremier obrony narodowej, szef Inspekcji Sił Zbrojnych, szef Departamentu WP, dowódcy okręgów wojskowych⁸, dowódca Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwpowietrznej, *attaché* wojskowi Czechosłowacji, ZSRR, Francji, Węgier, Wielkiej Brytanii i Włoch. Tak licznej grupy reprezentującej władzę i oficerów Jasna Góra nie gościła od pół wieku.

Od 1991 r., z wyjątkiem 1997 r.⁹, jasnogórski klasztor jest celem pieszych pielgrzymek żołnierzy. Początkowo pielgrzymki te wyruszały z różnych miast kraju, m.in. z: Bydgoszczy, Kielc, Opola, Lublina, Wrocławia. Największa grupa zaczynała marsz z Warszawy. Każda z grup miała oddzielne zabezpieczenie logistyczne, w skład którego wchodziła organizacja transportu sprzętu i mienia wojskowego. W początkowych latach organizowania pielgrzymek żołnierze musieli korzystać z uprzejmości gospodarzy, warunki bytowe zwykle niewiele różniły się od tych na ćwiczeniach poligonowych, a nocleg pod gołym niebem w tzw. pałatkach, czyli pelerynach, które prócz funkcji przeciwdeszczowej pełniły rolę namiotów, nie był rzadkością. Pielgrzymka żołnierzy, pod względem wyposażenia pielgrzymy nie odbiegała od tej „cywilnej”. Żołnierz wybierający się w drogę, niósł plecak i ekwipunek. Z biegiem czasu warunki bytowe uległy zdecydowanej poprawie.

Aby zrozumieć istotę podjęcia podróży, należy wyjaśnić, czym jest motywacja, co tak naprawdę kieruje człowiekiem migrującym. Terminem „motywacja” najczęściej określa się mechanizm ludzkiego działania, a dokładniej mechanizmy odpowiedzialne za uruchomienie, ukierunkowanie, podtrzymanie i zakończenie zachowania (Doliński, Łukaszewski 2000).

Trudno jednoznacznie określić motywy kierujące pielgrzymującymi żołnierzami. Członkowie tak ogromnej grupy, liczącej niekiedy ponad 2,5 tys. osób pochodzili z różnych regionów Polski, pomimo, że różnili się zwyczajami, to jednak zawsze stanowili grupę wojskową, utożsamiającą się z mundurem.

Wśród żołnierzy decyzja podjęcia pielgrzymki może wynikać z różnych pobudek.

⁸ Okręg wojskowy – wyższy związek administracyjny, w skład którego wchodzi instytucje wojskowe różnych szczebli, takie jak: jednostki wojskowe, oddziały, rozmieszczone na danym terenie. Z dniem 1.01.2012 r., okręgi wojskowe zostały rozwiązane.

⁹ W 1997 r. w Polsce miała miejsce powódź, którą nazwano „powodzią tysiąclecia”. Żołnierze zostali skierowani do pomocy przy zwalczaniu skutków powodzi. W związku z ogromnym zaangażowaniem wojska pielgrzymka na Jasną Górę została odwołana.

Z jednej strony żołnierza obowiązuje przysięga wojskowa oraz posłuszeństwo wobec przełożonych, przejawiające się w wykonywaniu rozkazów. Z drugiej strony każdy człowiek ma prawo do własnego wyboru, również żołnierz. W przypadku pielgrzymek tej grupy zawodowej ważnym motywem jest z pewnością motyw patriotyczny. Służba wojskowa dla wielu młodych ludzi jest nawiązaniem do wartości patriotycznych przekazywanych z pokolenia na pokolenie, udział w pielgrzymce jest w pewnym sensie podtrzymywaniem takiej tradycji.

Jednak początkowo w pieszych pielgrzymkach brali udział głównie żołnierze poborowi. W ich przypadku trudno mówić o jakiegokolwiek motywacji patriotycznej czy nawet religijnej. Nierzadko byli wyznaczani do odbycia pielgrzymki z powodów wychowawczych, w ramach „nagrody” za złe sprawowanie i różnego rodzaju przewinienia dyscyplinarne, otrzymywali również odgórny rozkaz uczestnictwa w pielgrzymce¹⁰. Tworzyli oni grupy, drużyny ok. 30-osobowe, do których przydzielony był żołnierz zawodowy – dowódca. Jego rola polegała na opiece i pilnowaniu żołnierzy. Wyznaczano ich w celach porządkowych i zachowania bezpieczeństwa. Podobna sytuacja panowała wśród zawodowej kadry, przełożeni w ramach „wyróżnienia” kierowali podwładnych do pilnowania żołnierzy w trakcie pielgrzymki.

Wśród niereligijnych motywów pielgrzymowania żołnierzy była także chęć poprawienia kondycji i sprawności fizycznej. Pokonanie długiej i męczącej trasy pozwalało kształtować tężyznę fizyczną i wytrzymałość na negatywne warunki bytowo-pogodowe. Niekiedy też przełożeni, w ramach poprawy efektów szkolenia z wychowania fizycznego, wyznaczali podległych żołnierzy na pielgrzymkę, aby ci polepszyli swoje wyniki z testów fizycznych¹¹. Kolejnym powodem uczestnictwa żołnierzy w pielgrzymce była po prostu możliwość oderwania się od codziennej monotonii służby wojskowej. Zasadnicza służba wojskowa trwała w zależności od rozporządzenia ministra obrony narodowej od 9 do 24 miesięcy. Podczas odbywania takiego szkolenia żołnierze często niechętnie wykonywali ćwiczenia i realizowali plan szkoleniowy. Odbycie obowiązkowej służby wojskowej nie spotykało się z entuzjazmem młodych mężczyzn. W związku z tym żołnierze starali się odbyć służbę wojskową jak najmniejszym wysiłkiem, często „migali” się od pełnienia

¹⁰ Wyszczególnione motywy udziału żołnierzy zostały przedstawione na podstawie wywiadów przeprowadzonych z uczestnikami wojskowych pielgrzymek w drodze na Jasną Górę.

¹¹ Żołnierze corocznie stają do egzaminów ze sprawności fizycznej, jest to m.in. bieg na 3 km.

obowiązków służbowych i zgłaszali się na wszelkiego rodzaju kursy, oddelegowania do placówek wojskowych oraz podróży służbowych. Udział w pielgrzymce był równoznaczny z podróżą służbową lub oddelegowaniem. Żołnierz w czasie pielgrzymki miał „spokój” od przełożonych i wypełniania rozkazów. Nie znaczy to oczywiście, że na pielgrzymce panował chaos. Tam też były osoby funkcyjne wyznaczane do koordynowania marszu, przestrzegania regulaminu wojskowego i żołnierskiego zachowania. Jednak była to przerwa w codziennym koszarowym życiu. Wymienione wyżej motywy, najczęściej niereligijne, dominowały w początkowym okresie funkcjonowania wojskowych pielgrzymek. Kształtowały one w pewien sposób charakter tej nietypowej grupy wojskowej. W opisanym przypadku trudno jednak mówić o jakimkolwiek budowaniu tożsamości, skoro żołnierz uczestniczył w pielgrzymce, bo taki otrzymał rozkaz czy też w ten sposób odbywał karę. Dlatego żołnierze nie chcieli się jednoczyć i utożsamiać z grupą, ich myślą przewodnią, było „przejsie” drogi i powrót do koszar. Nieliczną grupę stanowili żołnierze, którzy szli do Hetmanki z miłości, przekonani o Jej wyjątkowym wstawiennictwie. Z pewnością byli to kapelani, część kadry zawodowej i niewielka liczba poborowych. Pobudki religijne, o ile towarzyszyły żołnierzom, w niczym nie różniły się od motywów religijnych innych pielgrzymów. Żołnierze zawierali swój los Czarnej Madonnie i prosili o łaski dla swoich rodzin i krewnych. Szczególne prośby żołnierzy dotyczyły szczęśliwego powrotu kolegów z misji zagranicznych czy spokojnego odbycia służby wojskowej.

4.2. Pielgrzymki żołnierzy po 2009 roku

Po utworzeniu w Polsce wojska zawodowego liczba pielgrzymujących żołnierzy znacznie spadła, co spowodowało reorganizację i zmianę przebiegu trasy pielgrzymkowej oraz jej zabezpieczenia logistycznego. Nowy charakter służby wojskowej wpłynął korzystnie na motywację żołnierzy. Istotną zmianą organizacyjną było połączenie w 2009 r. wszystkich grup wojskowych w jedną, wyruszającą w oddzielnym członie Warszawskiej Akademickiej Pielgrzymki Metropolitarnej (WAPM). Odtąd żołnierze maszerowali wspólnie z innymi grupami do Mstowa, tutaj odłączali się i wyruszali w stronę Przeprośnej Górki na nocleg i poranną mszę świętą z polskimi i zagranicznymi delegacjami wojskowymi Wydarzenia z 2010 r. związane z katastrofą pod Smoleńskiem były wielką tragedią w historii narodu polskiego. Był to rok szczególny dla żołnierzy. Wielu z nich straciło swoich kolegów, dowódców i przełożonych. W 2010 r. okrojona liczba żołnierzy wyruszyła

tradycyjnie spod katedry polowej w Warszawie, jednak zmieniono trasę. Żołnierze Bundeswehry¹² oddali hołd ofiarom katastrofy, składając kwiaty przed tablicą upamiętniającą ten tragiczny wypadek. Kilka kilometrów przed Spalą grupa wojskowa odłączyła się od całości pielgrzymki, by odwiedzić grób poległego w Smoleńsku śp. gen. Tadeusza Buka, dowódcy Wojsk Lądowych. Ten zwyczaj na stałe wpisał się w tradycję wojskowej pielgrzymki. Gen Buk dla wielu żołnierzy był wzorem. Wywodząc się z prostego wiejskiego domu, podobnie jak gen. Józef Haller, dawał żywe świadectwo, jak być doskonałym dowódcą, patriotą, ale przede wszystkim człowiekiem. Wspólnie z żołnierzami NATO¹³ 14 sierpnia pielgrzymka przybyła na Jasnogórskie Błonia.

Na zakończenie tej części opracowania warto wspomnieć o trasie wojskowej pielgrzymki i jej zabezpieczeniu logistycznym. Na przestrzeni lat trasa w zasadzie nie uległa zmianie. Jest podobna do trasy WAPM, z niewielką różnicą związaną ze wspomnianą wcześniej wizytą przy grobie śp. gen. Buka oraz miejscem noclegu. Przed każdą pielgrzymką wyznaczana jest grupa żołnierzy dokonująca rekonesansu. W jej skład wchodzi specjalista z zakresu logistyki. Wszystkie miejsca przeznaczone na obozowiska są sprawdzane pod względem bezpieczeństwa, ochrony przeciwpożarowej i środowiska oraz infrastruktury. Wspólnie z grupą wojskowych pielgrzymów wyrusza tzw. grupa zabezpieczająca, w skład której wchodzi kucharze, kierowcy oraz operatorzy ciężkiego sprzętu. Zakładają oni „obóz”, w którym pielgrzymi po każdym dniu marszu odpoczywają. Taki obóz to „małe miasto wojskowe”, posiadające własne zaplecze sanitarne, kuchnię, stołówkę, służbę dyżurną, szpital polowy. Wielu z nas nie zdaje sobie sprawy jak ogromne jest to przedsięwzięcie, jak ciężko przez 10 dni rozkładać obóz w różnych warunkach terenowych. Zdarzało się, iż żołnierze zdążyli już dotrzeć do miejsca noclegu i pomagali przy rozkładaniu namiotów i stołówki. Należy w tym miejscu podkreślić życzliwość rolników, którzy nieodpłatnie udostępniają swoje pola pod obóz wojskowy.

Kolejne lata po wprowadzeniu armii zawodowej zmieniły charakter i sens „pielgrzymki w mundurze”. Wśród uczestników zaczęły dominować motywy religijne. Żołnierze biorący udział w drodze do Hetmanki Oręża świadomi są swojej wiary

¹² Żołnierze należący do NATO wspólnie pielgrzymują z polskimi żołnierzami. Szczegóły tej pielgrzymki zostaną opisane w dalszej części pracy.

¹³ Najliczniejsza grupa pochodziła z Niemiec – 56 żołnierzy, następnie USA – 18, Litwy – 16. Dane pochodzą z Ordynariatu Polowego.

i katolickiego wychowania¹⁴. Nie ma już wydzielonych dowódców pilnujących porządku i bezpieczeństwa. W pewnym sensie funkcja przełożonego zanika na czas wędrówki. Bezpieczeństwo zapewnia żandarmeria wojskowa, która kieruje ruchem. Trzeba jednak pamiętać, iż w wojsku – bez względu na okoliczności – obowiązuje hierarchia. Choć przez kilka dni wojskowi pielgrzymi są dla siebie „bratem” czy „siostrą”, to jednak wszyscy są żołnierzami podlegającymi pewnym zasadom i regulaminowi sił zbrojnych.

4.3. Udział w pielgrzymce funkcjonariuszy MSW i zagranicznych delegacji

Stopniowo do grupy wojskowej zaczęli dołączać funkcjonariusze innych służb mundurowych, takie formacje jak: Straż Graniczna, Biuro Ochrony Rządu, Służba Celna i Straż Ochrony Kolei, podlegające Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Wzbogaciło to grupę i wpłynęło na budowanie tożsamości „rodziny” mundurowej. Funkcjonariusze Straży Granicznej pielgrzymowali wspólnie z żołnierzami już w 1996 r. Służba Celna objęta została opieką duszpasterską przez Ordynariat Polowy w 2006 r. i po raz pierwszy uczestniczyła w wojskowej pielgrzymce w 2007 r. Straż Ochrony Kolei dołączyła w 2009 r. Liczba funkcjonariuszy Biura Ochrony Rządu nie jest podawana, jednak jego członkowie biorą udział w pielgrzymce. Przeważnie jest to kilka osób. A zatem rodzina mundurowa kształtowała swą tożsamość zbiorową poprzez modlitwy i dialogi w trakcie marszu, czynnikiem integrującym był też mundur i służba ojczyźnie.

Odmienną grupę w pielgrzymce wojskowej stanowią żołnierze państw Paktu Północnoatlantyckiego. Dołączenie do tej organizacji w 1999 r. przez Polskę pozwoliło nie tylko zabezpieczyć granice kraju przed agresją innych państw, ale i wzmocnić relacje żołnierzy różnych narodowości i wyznań. Całkiem nowym „bodźcem” dla grupy wojskowej okazało się uczestnictwo w pielgrzymce delegacji żołnierzy z zaprzyjaźnionych armii. Wspólny udział w dziesięciodniowym marszu pozwala zacieśnić więzi i przełamać granice czy też bariery kulturowe. Warto tutaj podkreślić, iż biorący udział w pielgrzymce żołnierze to nie tylko katolicy, lecz również prawosławni oraz protestanci wyznania ewangelicko-augsburskiego.

¹⁴ W czasie pielgrzymki żołnierze dziękują Hetmance Oręza za otrzymane łaski, poprzez modlitwy i prośby, min. modlitwę różańcową i koronkę do Bożego Miłosierdzia. Również ich postawa świadczy o katolickich wartościach.

Udział w takim wydarzeniu jest dla nich ogromnym przeżyciem, bowiem tak duża pielgrzymka może być porównywalna tylko z pielgrzymką służb mundurowych do Lourdes (organizowaną od 1958 r.). W 1996 r. jako pierwsi do polskich żołnierzy, jeszcze przed wstąpieniem Polski do NATO, dołączyli Słowacy oraz żołnierze amerykańscy z USA. Początkowo było 16 Amerykanów i 30 Słowaków. Żołnierze tych narodowości uczestniczą w pielgrzymce przez cały czas jej trwania. W 2002 r. po raz pierwszy w pielgrzymce wzięli udział żołnierze Bundeswehry, meldując się w liczbie 20 osób. Inicjatywa udziału niemieckich żołnierzy wyszła w trakcie spotkania generałów: Edwarda Pietrzyka i Gerta Gudera. Pielgrzymka nabrała jeszcze bardziej międzynarodowego charakteru w 2006 r., kiedy dołączyli żołnierze litewscy i ukraińscy. W 2011 r. reprezentację krajów nadbałtyckich zasilili żołnierze formacji łotewskiej¹⁵. Co ciekawe, zagraniczni żołnierze biorący udział w jasnogórskiej drodze często mają polskie korzenie, a nawet urodzili się w Polsce.

4.4. Przepróżna Górka – miejsce pojednania żołnierzy, końcowy etap pielgrzymki

Sanktuarium św. Ojca Pio, mieszczące się na Przepróżnej Górcie, powstało za sprawą arcybiskupa częstochowskiego Stanisława Nowaka. Jednak wzgórze to było już znane pielgrzymom kilka wieków wcześniej. Położone 15 km na wschód od Częstochowy jest idealnym miejscem do ostatnich rozważań i pojednania na tle rozpościerającego się sanktuarium jasnogórskiego. W 2001 r. utworzono tu sanktuarium św. Ojca Pio, wraz z drogą krzyżową, kaplicą i domem pielgrzyma. Jest to ostatni przystanek w drodze na Jasną Górę (www 8).

Przepróżna Górka od kilkunastu lat stanowi punkt spotkania żołnierzy różnych narodowości i wyznań. Tutaj do grupy wojskowej dołączają delegacje krajowe i zagraniczne. Wszyscy uczestniczą we mszy świętej, zorganizowanej na ołtarzu polowym przed sanktuarium, koncelebrowanej przez biskupów polowych i kapelanów różnych armii. Funkcjonariusze Straży Granicznej biorą udział w drodze krzyżowej wspólnie ze swoimi kapelanami. Na uroczystym wieczornym apelu jasnogórskim zostają rozdane dyplomy i wyróżnienia dla żołnierzy-pielgrzymów najbardziej „aktywnych duchowo” w trakcie pielgrzymki. Wtedy też następuje „wymiana” przedmiotów zaopatrzenia mundurowego polskich żołnierzy z żołnierzami armii sprzymierzonych. Przed namiotami ustawiają się kolejki tych, którzy

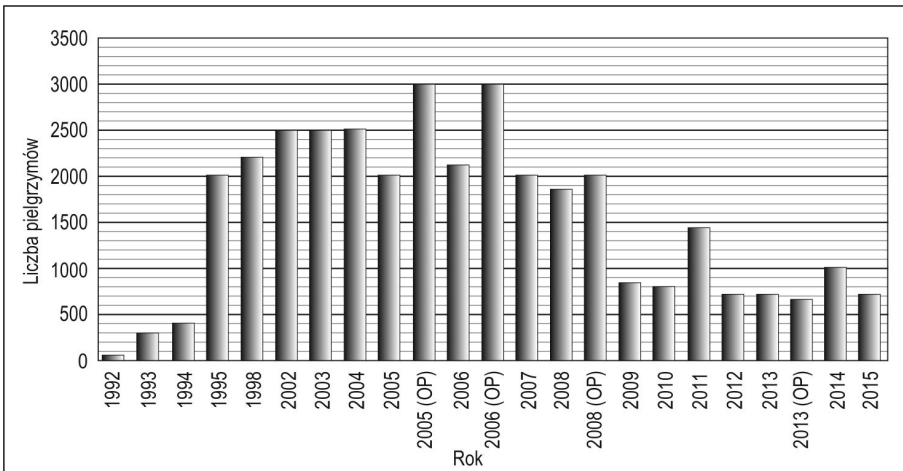
¹⁵ Dane z Ordynariatu Polowego WP i Biura Prasowego Jasnej Góry.

chcą wymienić się flagą, proporcem, beretem, a niekiedy nawet mundurem. Żołnierze często też wymieniają się z innymi uczestnikami grup pielgrzymkowych znaczkami wyróżniającymi daną grupę.

Przepróżna Górka to również miejsce spotkania wszystkich delegacji. Od kilku lat do pielgrzymki włączają się tu przedstawiciele Chorwacji. Po uroczystej mszy następuje tworzenie kolumny. Na początku, za krzyżem i logo grupy wojskowej, idą księża kapelani oraz żołnierze armii zaprzyjaźnionych. Wszyscy ustawieni są w kolumnie czwórkowej. Niesione przez nich flagi oznaczają kraj, z którego pochodzą, zazwyczaj najwięcej jest flag amerykańskich. Następnie maszerują żołnierze polscy różnego rodzaju sił zbrojnych, między nimi pracownicy cywilni wojska. Oddzielną grupę formują funkcjonariusze innych służb mundurowych. Na czele pochodu Straży Granicznej idzie orkiestra, a za nią kapelani i funkcjonariusze tej służby. Następną grupę tworzą pracownicy Służby Celnej i Straży Ochrony Kolei. Do całej kolumny wojskowej dołącza już w Częstochowie orkiestra Wojska Polskiego i najwyżsi zwierzchnicy Sił Zbrojnych RP z biskupem polowym na czele. Przed jasnogórskim wzgórzem pielgrzymka zatrzymuje się, by złożyć kwiaty pod pomnikiem Nieznanego Żołnierza i chwilą ciszy uczcić pamięć poległych. Tuż przed Błoniami Jasnogórskimi generał paulinów wita przybyłe wojsko, wymieniając jednostki i instytucje podległe MON, z których pochodzą żołnierze-pielgrzymi. Następnie kolumna przemieszcza się do kaplicy Matki Bożej, gdzie przed Cudownym Obrazem biskup polowy udziela błogosławieństwa żołnierzom i życzy im dalszej szczęśliwej służby wojskowej. W tym momencie następuje zakończenie pielgrzymki, pozostaje czas na pamiątkowe zdjęcia i pożegnanie.

5. Liczba uczestników wojskowych pielgrzymek na Jasną Górę

Na ryc. 1 zestawiono liczbę żołnierzy biorących udział w pielgrzymkach na Jasną Górę po ich reaktywacji w 1990 r. Niestety, niektóre lata nie zostały ujęte z uwagi na brak danych. Warto zauważyć również, że dane pochodzące z Ordynariatu Polowego i Jasnej Góry niekiedy różnią się między sobą. Jest to związane z podawaniem przez Ordynariat łącznej liczby uczestników pielgrzymki, także osób zajmujących się zabezpieczeniem logistycznym, które *de facto* nie biorą udziału w marszu.

Ryc. 1. Liczba uczestników Międzynarodowych Pieszych Pielgrzymek Wojskowych na Jasną Górę w latach 1992–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze stron internetowych Ordynariatu Polowego i Jasnej Góry.

W 1992 r. na Jasną Górę przybyła, wraz z oficerami i księdzem kapłanem, grupa 45 żołnierzy odbywających służbę wojskową¹⁶. Reprezentowali oni 1. Pułk Zmechanizowany z Wesołej. Wyruszyli wspólnie z 281. Pielgrzymką Warszawską. Rok później na Jasnej Górze zameldowało się już ok. 280 żołnierzy, pochodzących głównie z Warszawskiego Okręgu Wojskowego. W 1994 r. liczba pielgrzymujących żołnierzy wzrosła do ok. 400 osób, w tym 30 oficerów. Przełomowy był 1995 r., kiedy to Częstochowa powitała wojskową delegację składającą się z ponad 2 tys. żołnierzy, przybyłych z różnych zakątków Polski. Tworzyli oni pieszą pielgrzymkę gwiazdzistą, a przewodził im gen. S.L. Głódź oraz protestancki kapłan z dowództwa europejskiego armii amerykańskiej – komandor Gary Pollit (Ryszka 2010). W 1996 r. wspólnie z żołnierzami pielgrzymował dowódca Wojsk Lądowych gen. Edward Pietrzyk. Wspomniana już powódź w 1997 r. uniemożliwiła zorganizowanie pielgrzymki. Swoją nieobecność żołnierze zrekompensowali Matce Boskiej

¹⁶ W 1992 r. pielgrzymowało 45 żołnierzy ze służby czynnej oraz kilku oficerów wraz z ks. Wiesławem Błażejowiczem, kapłanem wojska, AJG 4222, s. 244.

Częstochowskiej rok później, w 1998 r. grupa ponad 2 200. żołnierzy, w tym aż 7 kapelanów słowackich, przybyła na Jasną Górę. W latach 2000–2004 do Cudownego Obrazu pielgrzymowało rocznie ok. 2 500 wojskowych. Według danych pochodzących z Centrum Prasowego Jasnej Góry i stron internetowych Ordynariatu Polowego w latach 2005–2008 corocznie w pielgrzymce brało udział od 2 do 3 tys. żołnierzy, służb mundurowych, ich rodzin, wraz pracownikami resortów MON i MSWiA.

Zmiany organizacyjne w Wojsku Polskim w 2009 r. istotnie wpłynęły na liczbę uczestników pielgrzymki. Wojskowa grupa licząca zaledwie ok. 400 osób¹⁷ wyruszyła wraz Warszawską Akademicką Pielgrzymką Metropolitalną 5 sierpnia 2009 r. Od tego roku wielkość Międzynarodowej Pieszej Pielgrzymki WP utrzymuje się na podobnym poziomie. Głównym powodem znacznego spadku liczby uczestników było wzmiankowane wcześniej zawieszenie odbywania zasadniczej służby wojskowej, a co za tym idzie, redukcja ogólnej liczby żołnierzy w Wojsku Polskim. Trzeba też pamiętać, że organizacja wojskowej pielgrzymki jest kosztowna, w jej skład często wchodzi zabezpieczenie logistyczne, dlatego na liczbę uczestników wpływa także aktualna sytuacja gospodarcza w Polsce oraz budżet przeznaczony na MON i Ordynariat Polowy.

Warto w tym miejscu przyrzeć się również liczbie żołnierzy zagranicznych armii oraz funkcjonariuszy innych służb mundurowych i kapelanów. W 2002 r. w pielgrzymce brało udział 36 żołnierzy słowackich i 23 niemieckich oraz 12 kapelanów i 15 kleryków. Rok później liczba duchownych zwiększyła się i wynosiła 20 kapelanów i 16 kleryków. Delegacja żołnierzy armii ukraińskiej wspierała wojskową grupę w 2006 r. XVI edycja pielgrzymki w 2007 r. odnotowała 40 żołnierzy Bundeswehry, 30 żołnierzy amerykańskich i słowackich oraz 10 litewskich. W 2008 r. wojskową grupę zasililo 450 funkcjonariuszy Straży Granicznej, 20 kapelanów i 3 kleryków.

Przełomowy dla wojska 2009 r. skupił w pielgrzymiej modlitwie ok. 430 pracowników i funkcjonariuszy służb mundurowych. W 2011 r. z Niemiec przybyło 52 żołnierzy, natomiast Słowację reprezentowało 10 osób. W 2012 r. w pielgrzymce uczestniczyło 21 kapelanów, w tym dwóch niemieckich i jeden ukraiński oraz łotewski. W 2013 r. pielgrzymowało ok. 50 żołnierzy z armii niemieckiej, litewskiej, łotewskiej, słowackiej i amerykańskiej. Ostatnia piesza pielgrzymka

¹⁷ Według danych podanych przez Ordynariat Polowy, w tym funkcjonariusze Straży Granicznej, Służby Celnej, żołnierze armii zaprzyjaźnionych USA, Słowacji, Niemiec.

(2014 r.) zgromadziła 15 żołnierzy Bundeswehry, 12 Słowaków, łącznie liczba zagranicznych delegacji wyniosła ponad 60 osób. Towarzyszyło im 11 kapelanów i 4 kleryków.

6. Podsumowanie

Pielgrzymki wojskowe mają najdłuższą tradycję wśród pielgrzymek o charakterze zawodowym. Wyróżniają się swym charakterem, motywacjami pielgrzymów, a także sposobem organizacji i zabezpieczenia logistycznego. Od lat 90. XX w. biorą w nich udział przedstawiciele innych zaprzyjaźnionych armii, głównie NATO.

Warto tutaj szczególnie podkreślić żołnierskie więzi z Maryją, która zawsze towarzyszyła walczącemu żołnierzowi. To Jej zawierzono na przestrzeni wieków żołnierski los, zarówno w trakcie walk, jak i w czasach stabilności politycznej. Jasna Góra odgrywała i nadal odgrywa ważną rolę w podtrzymywaniu tożsamości narodowej, szczególnie w dobie postępującej laicyzacji Europy. O roli tego ośrodka może świadczyć fakt, że naczelny wódz Józef Piłsudski w obliczu bolszewickiego zagrożenia proponował przeniesienie stolicy z Warszawy do Częstochowy. Uważał on, że siła oddziaływania, jak również autorytet Jasnej Góry, wzmocni w narodzie opór i zachęci do skutecznej obrony ojczyzny. Rząd jednak nie przystał na jego propozycję. Corocznie do Hetmanki Żołnierza Polskiego maszerują przedstawiciele wszystkich rodzajów sił zbrojnych. Poprzez wspólne modlitwy mundurowi odnajdują „swoją drogę”. Zanikają różnice kulturowe, religijne czy językowe. Rodzina mundurowa staje się jednością. niezależnie od kraju pochodzenia, stopnia wojskowego, wieku, wykształcenia, poglądów na świat, ale przede wszystkim wyznania.

Literatura

- Barbarski J., Barbarski K., Jońca A., Tarczyński J., 1995, *Pojazdy w Wojsku Polskim – 1918–1939*, Wyd. Ajaks, Londyn (Komisja Historyczna b. Sztabu Głównego PSZ).
- Bochenek R.H., 1997, *Twierdza Jasna Góra*, Wyd. Bellona, Warszawa.
- Borowik I., 2011, *Tożsamość i tożsamości. Obszary interdyscyplinarnych refleksji*, [w:] E. Litak, R. Furman, H. Bożek (red.), *Pejzaże tożsamości teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wyd. UJ, Kraków.

- Doliński D., Łukaszewski W., 2000, *Typy motywacji*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia – podręcznik akademicki*, t. 2, Gdańskie Wyd. Psychologiczne, Gdańsk, s. 469–49.
- Erikson E., 2000, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Jabłoński Z.S., 1993, *Generał znany i nieznany, Józef Haller*, „Jasna Góra”, 6, s. 17–20.
- Jabłoński Z.S., 2000, *Pielgrzymowanie na Jasną Górę w czasie i przestrzeni*, Wyd. Educator, Częstochowa.
- Jackowski A., 1998, *Pielgrzymowanie*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Odziemkowski J., 1990, *I Ogólnopolska pielgrzymka Wojska Polskiego na Jasną Górę 9 IX 1990 r.*, Wyd. P.W. MIKROMAX, Warszawa.
- Rudziński J.S. OSPPE, *Pielgrzymki królewskie*, http://jasnagora.com/nastronach_opracowanie.php?ID=23&Strona=25 (01.02.2015).
- Ryszka Cz., 2010, *Idzie wierna Warszawa, 300 lat Warszawskiej Pielgrzymki Pieszej*, Wyd. Zakonu Paulinów „Paulinianum”, Częstochowa-Warszawa.
- Składanowski M., 2012, *Tożsamość wyznaniowa. Studium ekumeniczne*, Wyd. KUL, Lublin.
- Szczecińska-Musielak E., 2005, *Tożsamość a różnorodność kulturowa*, [w:] J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobiecki (red.), *Region, tożsamość, edukacja*, Trans Humana Wyd. Uniwersyteckie, Białystok, s. 191–203.
- Wojna Polsko-Bolszewicka 1919–1920 i Cud Nad Wisłą w perspektywie Wstawienictwa Jasnogórskiej Bogarodzicy*, <http://www.jasnagora.com/wydarzenie-6162> (14.02.2015).

Strony internetowe

- www 1: <http://www.jasnagora.com/news.php?ID=4218> (12.02.2015).
- www 2: tożsamość, <http://encyklopedia.pwn.pl/> (16.03.2015).
- www 3: http://mon.gov.pl/z/pliki/dokumenty/rozne/2013/09/kodeks_honorowy2008.pdf (11.04.2015).
- www 4: <http://www.niesmiertelnik.pl/> (02.03.2015).
- www 5: <http://www.ordynariat.wp.mil.pl/pl/115.html> (30.03.2015).
- www 6: <http://www.prawoslawnyordynariat.wp.mil.pl/pl/18.html>.
- www 7: <http://www.edw.wp.mil.pl/pl/12.html> (30.03.2015).
- www 8: <http://www.sanktuarium.opw.pl/nowa/pl,sanktuarium,historia-powstania.html> (01.03.2015).

Zbigniew Czapik, mgr

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie